

Bir Hurafe Olarak Hulûl Kavramı

The Concept of Incarnation as a Superstition

Yusuf OKŞAR

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hatay
Assistant Prof., Hatay Mustafa Kemal University, Hatay
yusufoksar@mku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-9060-3272

DOI: 10.47425/marifetname.899265

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 18 Mart /March 2021

Kabul Tarihi | Accepted: 3 Haziran /June 2021

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran /June 2021

Atıf | Cite as

Okşar, Yusuf. "Bir Hurafe Olarak Hulûl Kavramı
[The Concept Of Incarnation As a Superstition]". Marifetname. 8/1 (Haziran/2021),
s. 115-140.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Siirt University Faculty of Divinity. Siirt/Turkey.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marifetname>

mail: sifdergisi@gmail.com

Bir Hurafe Olarak Hulûl Kavramı

Öz: Dinin temel ilkelerinin akıl ve mantık dışı unsurlarla yozlaştırılması bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum ilk planda bireyde dine karşı bir yabancılaşma ve dinin kendisinde ise aslından uzaklaşma olarak belirmektedir. Hulûl düşüncesi kelam ilminin ana konularından biri olan ulûhiyet olgusuyla ilgilidir. Bu itibarla tevhid inancına zarar veren bu anlayışın tespiti ve tasviri önemlidir. Hulûl fikrinin bazı aşırı gulat/sapkın çevrelerce dinin aslından gibi yansıtılıyor ve birtakım tevillerle de savunuluyor olması çalışmanın önemini arttırmaktadır. Bu itibarla öncelikle amacımız kronolojik olarak hulûl anlayışının kavramsal tahlilini yapmak ve diğer din ve inanışlardaki durumunu incelemek olacaktır. Ayrıca İslam düşüncesinde sınırlı çevrelerce de olsa kabul edilmiş olan hulûl inancının hurafe olup olmadığı epistemolojik açıdan ele alınacaktır. Bu nedenle betimsel nitelikli bu çalışmada doküman taraması yapılarak içerikler ve ilgili örnekler değerlendirilecektir. Sonuç olarak hulûl anlayışının İslam dini açısından sınırlı çevreler tarafından dile getirildiği ve genel dini tutumlara yansımadağı tespit edilmiştir. Buna karşın diğer din ve akımlar ile var olan kültürel etkileşimin zaman zaman hulul anlayışı içeren söylemlerin toplum içerisinde dillendirilmesine yol açtığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tevhid, Hulûl, Hurafe.

The Concept Of Incarnation As A Superstition

Abstract: The corruption of the basic principles of religion with some irrational and illogical elements emerges as a problem. In the first place, this situation appears as alienation from religion in the individual and a departure from the originality in religion itself. The idea of incarnation is related to the phenomenon of divinity, which is one of the main subjects of theology. In this respect, it is important to identify and describe this understanding that harms the belief of oneness. The fact that the idea of incarnation is reflected by some extreme gulat/deviant circles like the original of religion and defended with some interpretations increases the importance of the study. In this respect, our first aim will be to make a conceptual analysis of the understanding of incarnation in chronological order and to examine its situation in other religions and beliefs. Also, Whether the belief of incarnation, which is accepted in Islamic thought by limited circles, is a superstition or not will be discussed from an epistemological perspective. Therefore, in this descriptive study, documents will be scanned and the contents and relevant examples will be evaluated. In the final analysis, it has been determined that the understanding of incarnation is not reflected in the gen-

eral understanding expressed by limited circles in terms of the religion of Islam. On the other hand, it has been observed that the cultural interaction that exists with other religions and currents occasionally causes these discourses to be expressed in society.

Keywords: Kalam, Monotheism, Incarnation, Superstition.

Giriş

Hurafe kavramı günlük dilde birçok davranış ve tutum için kullanılsa da gerçeğe ve dine aykırı olan söz ve inançlar olarak nitelendirilmektedir. Aslında aralarında hiçbir bağ olmayan iki olayın bir şekilde irrasyonel olarak neden-sonuç ilişkisi içerisinde özdeşleştirilmesi bu tür inançların ortaya çıkmasındaki ana nedenlerden biridir. Her dini ve ahlaki oluşum içerisinde az çok kendisine yer bulmuş dini bir görünüm kazanmış olan hurafelerin tespiti zaruridir. Zira hurafelerin en karakteristik özelliklerinden biri olan samimiyet karinesine gizlenme durumu onların fark edilmesini zorlaştırmakta ve bu konuda hüküm vermeyi oldukça güç hale getirmektedir.

Hurafeler, dinî kültür ve düşünce içerisinde kendisine yer bulmuş çeşitli inanışlardır. Bunlar; bazen; ulûhiyeti içeren konular hakkında olmaktadır. Burada hulûl, tecessüd, ittihad, teşbih gibi kavramlar çerçevesinde Allah'ın zâtı ile ilgili bâtil birçok inanç barınmaktadır. Her ne kadar bu fikirler Yahudi ve Hristiyan teolojisi başta olmak üzere Hint ve İran düşüncesinden de sirayet etmiş olsa da özellikle İsrailiyat kökenli ifadelerin hadis kaynaklarına girmesi ve bâtinî metotlarla Kur'an ayetlerinin yorumlanması bunlara sebep olabilmektedir. Bazen de gaybın bilindiğinin iddia edilmesi, bir şeyi yüklenen uğurlu veya uğursuz sayma, ölen kimselerden yardım dileme ve cinlerle ilgili toplumda yerleşmiş bazı yanlış inanışlar ve algılar yer almaktadır.¹

Bu noktada öne çıkan en zararlı inançlardan biri de hulûldür. Hulûl kavramı bir hurafe olarak düşünüldüğünde ulûhiyet anlayışı içerisinde en netameli tartışmalardan biri olarak dikkat çekmektedir. Kökenlerini Hint ve İran felsefesi ve dinlerinden, Antik Mısır Tanrı-kral figürlerinden, Yeni

¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Hurafe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 18: 383.

Eflatunculuk ve Hristiyanlıktan alan bu inanış² yıllar içerisinde, İslami bir görünüme büründürülerek başta Şii Gulat çevrelerinde ve birtakım sızma hareketleri dediğimiz çağdaş İslamî akımlar içerisinde kendine yer edinmiştir. Kavramın kelimelerin temel ilkeleri göz önüne alındığında ortaya çıkardığı anlam ulûhiyet açısından ciddi bir sorun teşkil etmektedir.

Bu makalede, İslam'ın tevhid ilkesiyle çelişen hulûl anlayışına ve buna bağlı olarak kavramsallaşan antropomorfik yaklaşımlara değinilecektir. Hurafe olarak adlandırdığımız olguların, nasların ve aklî delillerin çerçevesinde değerlendirilmesinin dinin tevhidi ilkelerinin doğru bir şekilde algılanması ameliyesine katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

1. Hurafe ve Bâtil İnanış

“H-r-f” kökünden bir isim olarak türemiş hurâfe kelimesi “yaşlılıktan dolayı aklın fesada uğraması yani bunamak” anlamına gelmektedir. Terim olarak ise “akla ve gerçeğe aykırı düşen aldatıcı söz” demektir. “Hakikat”ın zıddı olan bu kavram doğru inançlar arasına katılmış ve genellikle uğur veya uğursuzluk ekseninde toplanan abartılı bir şekilde de dilden dile aktarılan hikâyelerden ve inanışlardan ibarettir.³ Ayrıca bu kavram esatir, efsane, masal ve gerçekle ilgisi olmayan ancak toplum içerisinde oldukça yaygınlaşmış söylemler ve nakillerdir.⁴ Son tahlilde ise bu kelime; bilimsel/nesnel gerçeklikler ve akıl bağlamında değerlendirildiğinde temelsiz/

² Yıldızların hareketlerinden hükümler çıkarma Keldaniler'den, Türbelerde kandil yakma ve mistik etkileri olduğuna inanma Fenikeliler'den, sihir ve büyü yapma remil/kum vb. kullanarak fala bakma Mısır ve Asurlular'dan, Türbepereştilik ise Hristiyanlığın Aya inancından dinimize sirayet etmiş tutum ve inanışlardır. Ayrıca Müşrik Araplar'da var olan eşyayı, olgu veya olayları uğur ve uğursuzluk sayma fikri onlara da muhtemelen Roma paganizminden geçmiştir. Bk. M. Şemseddin Günaltay, *Hurâfeler ve İslam Gerçeği*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 2015), 292 vd.

³ Bk. İlyas Çelebi, “Uğursuzluk” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 42: 51-52.

⁴ İbn Manzûr, “hrf”, *Lisânü'l-Arab*, , tah. Hey'et (Kahire: Daru'l-Mearif, 1119/1708), 6: 1138-1140; İsmail İbn Side, “hrf”, *el-Mubkem ve'l-mubîtiu'l- a'zam*, tah. Abdülhamid Hindevi (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'İlmiyye, ts.), 5:169-171; ez-Zebidi, “hrf”, *Tâcu'l-Arûs*, tah. Abdülfettah el-Hulu, (Kuveyt: Matbaatu Hükümeti Kuveyt, 1986), 23: 193; İ. Lütfi Çakan, *Hurâfeler ve Bâtil İnanışlar*, (İstanbul: İfav, 2016), 13.

saçma bazı fikir, tutum ve davranışların dini görüntüye büründürülerek benimsenmesi olarak da tanımlanabilir.⁵

Kur'an'da geçmeyen bir kavram olan hurafe, ona benzer anlamı çağrıştıran kelimelerle karşılaşılır. "Esâtîr"⁶ (uydurulmuş sözler) ve "Hulukû'l-evvelin"⁷ (eskilerin adetleri) şeklindeki ifadeler zikredilmektedir. Hadis kaynaklarında ise bu kavram eski Arap kabilelerinden "Uzle kabilesinde" yaşayan ve çevresindekilere zaman zaman akla hayale sığmayan masallar ve olaylar anlatan kişinin adı olarak zikredilmektedir. İşte bu tip sözlerle karşılaşınca insanlar "hadîsü hurâfe" yani hurafe'nin sözü demeye başlamıştır.⁸ Bu noktada hurafe kavramı gerçekle ilgisi olmayan ve efsanevî birçok ögeyi de içerisinde barındıran kavramlara karşılık gelmektedir.

Hurafe ile eşanlamlı olarak kullanılan bâtil kavramı⁹ "b-t-l" kökünden gelmektedir ve hak kelimesinin zıddıdır. Bu da herhangi bir sabit ilkesi ve gerçekle bağlantısı olmayan anlamlarında kullanılmıştır.¹⁰ Nitekim Kur'an'da: "İşte böyle. Çünkü Allah, Hak'tır, O'ndan başka yalvardıkları ise bâtildir (aşlı olmayan yalan şeylerdir)."¹¹ buyurulmak suretiyle putlar başta olmak üzere tevhide aykırı bütün tutum ve inanışların gerçekle bir ilgisinin olmadığını vurgulanmıştır.

⁵ Ali Murat Yel, "Hurafe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1998) 28: 381; Şinasi Gündüz, *Din ve İnançlar Sözlüğü*, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 226.

⁶ En'âm 6/25; Enfâl 8/31; Furkân 25/5; Mü'minûn 23/83; Naml 27/68; Ahkâf 46/17; Kalem 68/15.

⁷ Şuarâ 26/137.

⁸ Mustafa Varlı, *Bid'at Hurafe ve Bâtil İnançlar*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 16.

⁹ Bid'at kavramı ise hurafe ve bâtil inanışın aksine; "İşlerin en kötüsü sonradan ihdas edilenlerdir" (Müslim, Sahih, 2: 592, (43)) "Sonradan ihdas edilen her şey bid'attır" (İbn Mâce, Sünen, 1: 17 (43).) meâlindeki hadislerin genel ifadelerini esas alarak yapılan tanımlar öne çıkmıştır. Buna göre bid'at; dinle ilgili olsa da genel geçer Peygamber sünnetine bazı ilavelerin veya eksiltmelerin yapılması ile ortaya çıkan durumlardır. (Rahmi Yaran, "Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1992) 6: 129; Varlı, *Bid'at Hurafe ve Bâtil İnançlar*, 15-16). Hurafe ve bâtil inanış kavramlarının bid'at ile bir ilgisinin olmadığını söyleyebiliriz. Bid'atler bu itibarla sünnete aykırı tutum ve davranışlar iken hurafeler daha ziyade dinin ana esaslarını tahrif eden onları bozan ve yerlerini değiştiren eğilimlerdir.

¹⁰ Rağîb el-İsfahanî, "btl", *Müfredât*, çev. A. Güneş-M. Yolcu, (İstanbul: Çıra yayınları, 2010), 149.

¹¹ Hac 22/62. Ayrıca "Ey ehl-i kitap! Neden doğruyu eğriye karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz?" ayeti de bâtil kelimesinin gerçek ile ilgisi olmadığını aksine gerçeği perdeleyip örttüğünü vurgulamaktadır.

Bâtıl inanış/boş inanç ise korku, çaresizlik, çağrışım gibi psikolojik nedenlerle beliren; geleceği bilmek isteğiyle bazı rastlantı benzerlikleri iyilik ya da kötülüğün ön belirtileri olarak değerlendirilen; bilimin ve aklın reddettiği birtakım doğaüstü kuvvetlerin varlığını kabul eden, kuşaktan kuşağa geçen yanlış ve boş inanmalardır.¹² Bâtıl inanışlar çoğu zaman sebep-sonuç arasında mantıksız bir ilgi kurma sonucunda ortaya çıkar.¹³ Hemen hemen bütün kültürlerde rastlanan bu inançlar daha ziyade doğaüstü olaylar ve iyi ya da kötü şansla ilgili kurulan irrasyonel olgulardır. Bazen de bizzat insanların uydurduğu efsaneler, mitler ve yarı inanç-yarı uydurma olan melez tutumlardır.¹⁴ Örneğin “tahtaya vurma” davranışının ağaca yüklenen bazı mitolojik kökenli anlamların sonucunda ortaya çıktığı ve bunun nesiller boyu aktararak günümüze taşındığı görülmektedir. Zira bu tarz tutumlar ve inanışlara Avrupa’daki Ari ırkta, Yeni Gine ve Liberya’da da rastlanmaktadır.¹⁵ Erdil, bu tarz inançları bulaşıcı hastalıklara benzetmekte ve “bunlar bir din ehlinde diğerine geçebilmekte ve derin izler bırakmaktadır” kaydını düşmektedir.¹⁶

2. Hurafelerin Tarihsel Süreci ve Diğer Dinlerdeki Örnekleri

Geniş halk kitlelerinin kendi örfi ve mezhebi davranışları içerisinde çokça rastlanan hurafe benzeri tutum ve davranışların tümünü dini tahrif eden hurafe türünden inanışlar olduğunu söylemenin konuyu esas bağlamından uzaklaştırabileceğini düşünmekteyiz. Zira böyle bir söylem ve kabul, dinin

¹² S. Veyis Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1971), 42; Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 88.

¹³ Fatik Baran Mandal, “Superstitions: A Culturally Transmitted Human Behavior”, *International Journal of Psychology and Behavioral Sciences*, 8/4 (2018): 66, 65-69; Olimpiyat şampiyonu İngiliz bisikletçi Lauro Trott her yarıştan önce çoraplarıyla ıslak bir havluya basmaktadır. Trott’un bu inancı, çocuklar kategorisinde ilk dünya şampiyonluğunu almadan önce yanlışlıkla ıslak havluya basmasının ardından oluşmuştur. Erişim: 9 Mayıs 2019, <https://www.bbc.com/turkce/spor-37032584>

¹⁴ Mandal, “Superstitions: A Culturally Transmitted Human Behavior”, 66; Gündüz, *Din ve İnançlar Sözlüğü*, 75; Ergenekon, Mahabbarata, Gılgamış Destanları ve Yunan Mitolojisi bunlardandır. M. Oğuz Öcal, “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, *Millî Folklor*, 16/62 (2004): 5-7.

¹⁵ James G. Frazer, *Altın Dal (Dinin ve Folklorun Kökleri)*, çev. Mehmet H. Doğan, (İstanbul: Payel Yayınevi, 2004) 1: 57, 68-69.

¹⁶ Kemalettin Erdil, *Yaşayan Hurafeler*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 13.

bütününün hurafe şeklinde algılanmasına zemin hazırlayabilmektedir. Örneğin ziyaret kültürü, kurban ritüeli veya hac menasikleri daha ziyade dinin sembolizmi içerisinde değerlendirilmelidir.¹⁷ Biz burada dini tahrif eden tevhidi esaslara aykırı ve esaslı bir şekilde dinin anlaşılması ve yaşanması konusunda engel teşkil eden fikirleri ve pratikleri kastetmekteyiz.¹⁸

Tek Tanrılı dinlerle ilgili hurafelerin birçoğu çok Tanrılı dönemlerin izlerini taşımaktadır. Çok Tanrılı dinlerin inançları biçim ve öz değiştirerek kendine tevhid dini içerisinde yer bulmuştur. Öyle ki bunlar birer Tanrı buyruğu ve din görevi olarak da algılanmıştır. Bununla ilgili en çarpıcı örnek çok Tanrılı dinlerdeki Tanrı-kral kurumunun kendisini Davud, Süleyman, Musa ve Hz. Muhammed'de göstermesidir. Tanrı-kral figürünün söz ve eylemlerinin yasa koyucu etkisi kendisini peygamberlerde de göstermiş ve bazen peygamberler adına nakledilen her eylem ve söz tanrısallık atfedilerek doğru veya yanlış irdelenmeden olduğu gibi sahiplenilmiştir.¹⁹

Toplumların dinsel yaşam tarzlarını ele alan dinler tarihi alanındaki çalışmalar incelendiğinde hurafelerin ortaya çıkış nedenleri arasında ilk sırayı tevhid inancından uzaklaşmak almaktadır. Deyim yerindeyse peygamberler uyarmak üzere gönderildikleri topluma sirayet etmiş akıl dışı ve dine muhalif birçok hurafe ile mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Dünyevi ve geleneksel olanın dinleştirilmesi sonucu birçok hurafe dinin yapısından zannedilmiştir. Böylece dinleşen gelenek donukluğa yol açmakta, dogmatlaşmayı ortaya çıkarmakta ve mevcudun meşrulaştırılmasına neden olmak-

¹⁷ Ayrıca hurafe ilan edilen geleneksel menkıbeler Türk kültürünün tarih, sosyoloji, sosyal psikoloji, edebiyat, sanat, din vs. pek çok konulardaki kaynağı durumundadırlar. Sözcüleri, cenknemeler ve menakıbnemeler gibi dini-kahramanlık hikâyeleri milli hisleri dile getiren geliştiren ve koruyan membalardandır. Seyfettin Erşahin, "Hurafe İle Mücadelenin Niceliği ve Niteliği Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, 42/1 (2006): 10.

¹⁸ Eski Mısırlıların, Sümerlerin, Babillilerin, Eski Yunan ve Romalıların evreni anlama çabaları ile ilgili ortaya koydukları birçok görüş bize batıl inanış gibi gelebilmektedir. Onlara göre ilmi olan bize nasıl batıl ve hurafe gelebilmektedir? Toplumun süregelen akli, inancı ve örfi görüntüsü, zamanın bir kesitinde bilimsel ve akli olan bir durum; farklı bir çağda hurafe olarak nitelenebilmektedir. Yani yıllarca önce gerçek ve doğru olarak kabul edilen birçok ilmi fikir ve kabul günümüz açısından yalnızca ilginç bilgiler mesabesinde. Bk. Martin Lings, *Antik İnançlar Modern Hurafeler*, çev. E. Harman- U. Uyan, (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1980), 30 vd.

¹⁹ İ. Zeki Eyyüboğlu, *Anadolu İnançları*, (İstanbul: Derin Yayınları, 2007), 33-34.

tadır. Son kertede ise bazen hurafeler dine ulaşılmamasını engelleyen unsurlar olarak ana bünyeyi ele geçirebilmektedir.

Bu itibarla kelimelerin âlimlerine göre tevhid fikrine zarar veren sapkın fikirler bağlamında ortaya çıkan anlayışlardan biri hulûl inancıdır/kavramıdır. Bu düşünce birçok dinî anlayışta kendisine yer edinmiş bâtil bir fikirdir. Tanrının yeryüzündeki herhangi bir nesneye dâhil veya inkarne olması fikri yaygın olan bir inanıştır. Bazı kimselerin değişik zamanlarda kutsal ve ulu bir ruh veya bizzat Tanrı tarafından kontrol altına alındığı ve ele geçirildiği de düşünülür. Ruhun bedene girişi sara nöbetine tutulma gibi bir çarpınma ve titreme veya çılgınca hareketler yapma şeklindeki davranışlarla ortaya çıkar. Örneğin Mangaia’da tanrıların ele geçirdiği bazı rahiplere “Tanrı evleri” ya da kısaca “Tanrılar” denirdi.²⁰ Tarihi oldukça eskilere dayanan bu fikrin gelişim sürecine ve bu konudaki örneklerine temas etmeden önce epistemolojik bir analiz yapmakta fayda vardır.

Hulûl’un sözlük anlamı “dügümü çözmektir”. Ayrıca bu kavramın inme ve iniş anlamları da vardır.²¹ Vücut bulma, birlik, panteizm yine aynı anlamlarda hulûl kelimesine karşılık gelmektedir.²² Daha ziyade bir yere intikal etmek ve oraya yerleşmek anlamında mastar olan hulûl kelimesi, isim şeklinde de kullanılır.²³ Cürcanî, *et-Ta’rifât* adlı eserinde kavramı “iki cismin ittihadı-birleşmesi, bir şeyin varlığı ile aynileşmesi, onda birleşmesi veya ona geçmesidir. Bu durum gül suyunun güle sirayet etmesi gibidir.”²⁴ şeklinde tanımlamıştır.

Bir şahsın durumuna girme veya o şahıs haline gelme durumu olan hulûl, bu şahsın karakterinin niteliğine göre bazen zâtın hulûlü, bazen de zâtın bir cüz’ünün hulûlü şeklinde olur. Örneğin bu anlayışa sahip olan Harrânîler, bazen Allah’ın bütün semavî cisimlerde belirip zuhur ettiğini, bazen de tek tek tesiri veya onlar şeklinde belirmesi nispetinde fiilin ortaya çıktığını

²⁰ Frazer, Altın Dal, 35-36.

²¹ İsfahânî, Müfredât, 302.

²² Muhammed Ali Tehanevî, *Keşşâfû İstlâhâtî'l-fünûn vel'l-ulûm*, thk. Ali Dahrouj, (Beyrut: Mek-tebetü Lübnan, 1996), 1: 706.

²³ Ali Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk*, (İstanbul: Ortak Akıl Yayınları, 2019), 1: 29.

²⁴ Seyyid Şerif Cürcanî, *Kitâbu't-ta'rifât*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), 98; Tehanevî, *Keşşâf*, 706.

iddia etmişlerdir.²⁵ Bu sınıflandırmadan yola çıkarak hulûlü, reenkarnasyon, panteizm ve teşbih gibi olgularla oldukça benzer manalara sahip olduğunu belirtmek suretiyle Tanrının bir şekilde bir bedene veya nesneye geçişi olarak tanımlamak mümkündür.²⁶ Çünkü hulûl deyince Dürziyye²⁷ ve Nusayriyye gibi birçok mezhep içerisinde de kendisine yer bulmuş tenasüh ve intikal gibi görüşleri de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.²⁸

Tarih boyunca bu anlayış, din içerisinde bir inanç biçimi olarak kendisini farklı şekillerde de olsa göstermiştir. Hulûl bu itibarla beşer gücünü aşan ve ilahi niteliklere sahip bir kudretin belli amaçlar doğrultusunda çoğunlukla insan bazen de hayvan veya başka bir varlık suretinde dünyaya inışı yani “bedenlenmesi/cisimleşmesi” anlamında kullanılmıştır. Özellikle Hint ve Yunan politeist dinlerinde kendini gösteren bu anlayış kozmosta yer alan varlıkların ontolojik olarak aynı olduğu sonucunu doğurmuştur.²⁹

Örneğin Mısır Tanrı-kraları olan Firavunlar, genellikle Tanrı Horus’un tecessüd etmiş hali olarak düşünülürdü.³⁰ Totemizmin ve animizmin bir ürünü olan mitolojide Tanrılar, insanlar ve hayvanlarla iç içedir. Aşkın bir varlık algısı yerine süfli özelliklere mahal olan bir Tanrı fikri hâkimdir. Örneğin Eski Yunan’da “Zeus ve Artemis” gibi insan-Tanrılar ekseriyetle hayvan görünümlü bir bedenle dünyaya inerlerdi.³¹ “Eski Türkler’de”, “don

²⁵ Şehristânî, *Milel ve nihâl*, çev. Mustafa Öz, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 280.

1. Mutlak hulûl anlamına gelen Allah’ın her yerde bulunduğunu, her şeyde görüldüğünü, meleğin bir şahısta ya da şeytanın bir hayvanda zuhur ettiğini kabul eden anlayıştır. Buna küllî hulûl ya da hulûl-i âmm da denir. 2. Muayyen hulûl: Güneşin küçük bir pencere üzerine yansması gibi Allah’ın belirli bir şahıs veya nesnede tezahür ettiğini kabul eden anlayıştır. Buna hulûl-i hâs veya cüzî hulûl da denir. Hasan Kurt, “Şiâ’da Hulûl Anlayışının Etkileri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/20 (2011/2), 19.

²⁶ Resul Ay, “Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam’ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri”, *Bilgi*, 72 (2015), 3.

²⁷ Dürzilik’te ise Hâkim Biemrillâh’ın ilahlığını benimsemiş söz konusudur. Philip K. Hitti, *The Origins Of The Druze People and Religion*, (New York: Columbia University Press 1928), s. 51.

²⁸ Philip K. Hitti, *The Origins Of The Druze People and Religion*, Vol: 28, (New York: Columbia University Press, 1928), 50- 51; Ahmet Turan, “*Kitabul-Mecmu’u’nun Tercümesi*”, *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1996), 11-12.

²⁹ Kürşat Demirci, “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 18: 340.

³⁰ Albert Champdor, *Eski Mısır’ın Ölümler Kitabı*, çev. Suat Tahsuğ, (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1984), 20.

³¹ Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, (Çorum: KaraM Yayıncılık, 2005), 38 vd.; Ayrıca Peru ve Meksika gibi büyük kadim imparatorluklarda da Tanrı-kral kültü yoğun olarak mevcuttu. Örneğin

(elbise) değiştirmek” şeklinde kavramsallaştırılan hulul inancına rastlanmaktadır. Örneğin “Altay efsanelerinde” Tanrı, hep “kayın ağacının” üzerinde “gök sakallı bir ihtiyar” olarak görölmektedir.³²

Hulul inancının temel bir inanç akidesi olarak yer bulduğu dinlerin başında Hinduizm gelmektedir. Bu dinde hulul anlamına gelen Sanskritçe terim, aşağı inmek, görünmek anlamındaki “avatara”dır.³³ Koruyucu tanrı olan Vişnu başta olmak üzere ilâhlar panteonunda bulunan yüce varlıklar dünyanın koruyucuya ihtiyaç duyduğu zamanlarda insanlığı felaha erdirmek amacıyla ya ilâhlık unsurunun bir kısmını veya tamamını bir bedenle (insan veya hayvan) birleştirerek yeryüzüne inmektedirler. 9. Avatara ise diğer bir Hint dini olan Budizm’in kurucusu Buda (Siddhartha Gotama)’dır.³⁴

Monoteist karakterli dinlerde de hulul anlayışının izlerini tespit etmek mümkündür. Her ne kadar dinin mensupları, mevzu ile ilgili korumacı ve savunmacı birçok te’vilde bulunsa da özü itibariyle bu yaklaşımların tümü tevhide tahrif etmektedir. Yahudilięin kutsal metinlerinde zahiri itibariyle Allah ile insan arasındaki ontolojik farklılığı ihlal edici birtakım kavramlar bulunmaktadır. Burada hulule yol ačan temel nokta Tanrı’nın insan formuna girebilecek tarzda tahayyül ve tasavvur edilmesi durumudur.³⁵ Tanrının bir insan ile güreřmesi³⁶, pişman olması³⁷, acı çekmesi³⁸, birine eř olması³⁹,

Roma’da Kurban Kral ve Atina’da Kral Arkhan bunlara örnektir. Frazer, *Altın Dal*, 52.

³² Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, (Ankara: TTK, 2010), 1: 512; Altay anlatılarında Ay-Mangıs adında bir çocuğa tanrının isim koymasını konu edilir. Çocuk tanrı tarafından kendisine bir isim konulacağını öğrenir ve bulmaya çalışır. Bu esnada bir insan sesine benzer ses iştir. Bu çağrıya kulak veren çocuk o yöne doğru gider ve tanrı ile karşılaşır. Bu kayın ağaçlarının birinde duran bir ihtiyardır. Çocuk kim olduğunu sorar. Tanrı: “Ben insan değilim; ben yaradan tanrıyım; babasız bir insana ad verdim.” şeklinde bir karşılık verir.

³³ Demirci, “Hulul”, 18: 340.

³⁴ Louis Renou, *Hinduizm*, çev. Maide Selen, (İstanbul: İletişim yayınları, 1993), 38-40; Mysore Hiriyanna, *Hint Felsefesi Tarihi*, çev. Fuad Aydın, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 78-79.

³⁵ Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İläbi Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1992), 73.

³⁶ “Yakup ana rahminde kardeşinin topuğunu tuttu, Büyüyünce Tanrı’yla güreşti” (Hoşea 12/3; Tekvin 33/24-30).

³⁷ Yaratılış 6/6; 1. Samuel 15/11.

³⁸ Tekvin 6/16.

³⁹ İşaya 54/3.

ağlaması⁴⁰ unutulması⁴¹ bunlardan bazılarıdır. Bu gibi nitelendirmeler ile Tanrı, Hz. Musa'nın tebliğinin tahrif edilmesi sonucu âdetâ İsrâiloğulları tarafından tekrar yaratılmıştır/tasarımlanmıştır. Zira Talmud'a⁴² göre de Yahudilik dinindeki Tanrı algısı aynı özelliklere sahiptir.⁴³ Ayrıca Yahudi inancında ilk peygamberlere yüklenen anlam ile sonrakilere atfedilen nitelikler arasında ciddi bir fark mevcuttur. Çünkü sonraki dönemde Tanrı nasıl insanileştirildi ise peygamberler de tanrısal hüviyete bürünmüştür.⁴⁴

Kur'an açısından değerlendirildiğinde açık bir şekilde "Yahudilerin Tanrı hakkında "Üzeyir'in Allah'ın oğlu'dur" söylemleri tevhidin ihlali olarak nitelendirilmekte ve Allah'ın lanetine uğradıkları ifade edilmektedir."⁴⁵ As-

⁴⁰ İşaya 22/4.

⁴¹ "Rab Tanrı Âdem'e, "Neredesin?" diye seslendi." (Yaratılış 13/9).

⁴² Yahudi geleneğinde *Tevrat*'ın yorumu olarak görülen Talmud hukukî, etik, felsefi-teolojik ve tarihî konular üzerine "rabbi/rabban" diye anılan yahudi din âlimleri tarafından yapılmış (m.s. II-VI. yüzyıllar) tartışma ve yorumlardan meydana gelen öğretiyi ifade eder. Mişna ve Gemara adlı iki bölümden oluşur. Tanah'tan (Ahd-i Atik) sonra en kutsal yahudi metni kabul edilen Talmud, *Tevrat* ve diğer *Ahd-i Atik* bölümleri üzerine tefsir mahiyetindeki *Midrâş* metinleriyle birlikte Rabbânî literatürü teşkil eder. Bk. Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 550.

⁴³ Süleyman Sayar, "Yahudi Karakteri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9 (2000), 319-320.

⁴⁴ İlk dönem peygamberleriyle ilgili başta işaret edilmesi gereken nokta, Hz. Musa'dan Samuel'e dek olan peygamberlerin politik bir güce de sahip olmalarıdır. Hz. Musa'dan sonra Yeşu İsrailoğulları'na liderlik ederek savaşı yönetmiş, Kenan topraklarını ele geçirmiş ve toprakları İsrailoğulları arasında taksim etmiştir. Ayrıca Samuel'in Saul'u ve David'i kral seçmesi buna örnek gösterilebilir. Özellikle bu dönemle ilgili kutsal metinlerde geçen ilginç bir ifade, "peygamberlikte bulunmak" olarak çevrilen "nebileşmek/*hitnave*" ifadesidir. Bu fiil "*nava*" kökünden türemiştir ve "Tanrının ruhunun kişinin üzerine inmesiyle başka bir kişiliğe bürünme" olgusunu ifade eder. Eldar Hasanov, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4 (2014), 687.

⁴⁵ "İslâmî kaynaklarda, Yahudilerce –henüz kendisi hayatta iken– Üzeyir'in Allah'ın oğlu olarak nitelenmesi konusunda başlıca iki rivayetle karşılaşılmalıdır. Bunlardan birine göre, önceleri *Tevrat*'a bağlı olan İsrâiloğulları, zamanla *Tevrat*'a göre yaşamayı terk eder olmuşlar, bunun sonucu olarak ilâhî bir ceza olmak üzere *Tevrat* hâfizalardan silinmiş, onun muhafaza edildiği Tabut da (ahid sandığı) ellerinden alınmıştı. Buna çok üzülen Üzeyir, kendisine *Tevrat*'ı yeniden öğretmesi için Allah'a yalvarıyordu. Yine böyle bir dua esnasında Tanrı onun hâfızasına *Tevrat*'ı tekrar yerleştirdi. Çok bilgili bir kimse olarak tanınan Üzeyir *Tevrat*'ı kavmine de öğretince onlar nezdinde daha bir itibar kazandı. Bazıları "Üzeyir Allah'ın oğludur" diyecek kadar ileri gittiler. Diğer rivayete göre ise, Amâlîka kavmi Yahudilere saldırarak bir kısmını öldürmüş ve ellerindeki *Tevrat*'ı almıştı. Geride kalanlar, *Tevrat* kitaplarını dağlara gömüp o bölgeyi terk ettiler. O sıralarda henüz genç olan ve dağlarda ibadetle meşgul bulunan Üzeyir'in *Tevrat*'ı en iyi bilen kişi olduğu anlaşılınca, o, mevcudu olmayan *Tevrat*'ı kaleme aldı. Ülkeyi terekeden bilginler geri dönüp de gömdükleri *Tevrat*'ı Üzeyir'in kaleme aldığı ile karşılaştırdıklarında

lında ayette geçen “inkârcıların sözlerine benzemesi” ibaresi, Mekkeli müşriklerin “*Yine onlar -hâşâ- “Kızlar Allah’ındır” diyorlar. Akıllarınca beğendikleri de kendilerinin oluyor!*”⁴⁶ sözleri ve ayrıca “*O şanı yüce Allah’a kızları veriyorlar (melekleri Allah’ın kızları sanıyorlar) da kendilerine hoşlandıkları(erkek çocukları)nı (alıyorlar).*”⁴⁷ şeklindeki yaklaşımlarının bir benzeridir. Aslında teşbih ile ilgili olarak anlaşılması gereken bu ifadelerin hulûl ile bağlantısı Tanrının varlıksal teklîğinin bir bakıma insani özelliklerle ele alınmasıdır. Zira bu durum Tanrı çocuk ediniyorsa beşerî niteliklere sahip varlıklarla birleşebilir fikrini doğurmaktadır.

Aynı şekilde Hıristiyanlıkta da Hz. İsa’nın tanrılaştırılması, hulûl anlayışının bir örneğidir. Helenizm’in etkisinde kalan Pavlus’un yorumları ile kurumsallaşan “Ekanim-i selase (teslis)” inancı⁴⁸ bir bakıma Yahudilerin Tanrı’yı insanileştirmesine karşın Hıristiyanların peygamberlerini ilahlaştırmasıdır: “Mesih İsa’nın, sonsuza dek varoluşsal olduğuna ve Baba Tanrı ile aynı olduğuna inanıyoruz; Bakire doğum boyunca Tanrı, insan doğasını aldı böylece hem ilahi hem de insan tabiatlarına sahip oldu.”⁴⁹ ifadeleri Hıristiyan monoteist karakterinin, uydurma bir teolojik yorum ile nasıl tahrif edildiğinin bir göstergesidir. Bu ittihad fikri yani Tanrı’nın İsa Mesih’te

arada hiçbir fark bulunmadığını görünce “Allah bunu sana ancak O’nun oğlu olduğun için verdi” dediler.” Erişim: 1 Haziran 2019 <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1265/30-ayet-tefsiri>

⁴⁶ Nahl 16/51.

⁴⁷ “Yahudiler: “*Üzeyr, Allah’ın oğludur.*” dediler. Hristiyanlar da: “*Mesih Allah’ın oğludur.*” dediler. Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri sözleridir. (Sözlerini), önceden inkâr etmiş(olan müşrik)lerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kabretsin, nasıl da (haktan bâtıla) çevriliyorlar.” (Tevbe 9/30).

⁴⁸ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Kocabalı Yayınevi, 2003), 2: 392-394; İznik Konsili’nde özellikle Hz. İsa konusunda Ariyüs’e karşı tavrın belirtildiği ‘yani Baba’nın özünden (substance) olan’ ve ‘Doğurulmuş, imal edilmemiş (yaratılmamış), Baba ile aynı cevherden (homouosios)’ gibi eklemeler ve küçük rötuşlarla aynen kabul edilmiştir. İsmail Taşpınar, “I. İznik Konsili (325) ve İslâm Kaynaklarındaki Yeri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/26 (2004), 28.

⁴⁹ Jews for Jesus, “Statement of Faith”. Erişim: 1 Haziran 2019. <https://jewsforjesus.org/about/statement-of-faith/>; <https://classicalchristian.org/statement-of-faith/> ; Geniş bilgi için bkz. Ramazan Adıbelli, “Ve Yahudiler, “İsa Mesih, Allah’ın Oğludur” Dediler: Modern Bir Senkretik Fenomen Olarak Mesihî Yahudilik”, *bilimname*, 29/2 (2015), 9-32; Ramazan Adıbelli, “İsa’nın “Maşiah” a Dönüşümü: Mesihî Yahudilikte Mesihlik Fenomeni”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2016), 242-270.

bedenleşmesi anlayışı⁵⁰ “Mesih, Yüce Allah’ın kendisinden hareketle hitap ettiği bir örtüdür” ifadesinin dışa yansımalarıdır.⁵¹ Ancak Kur’an bu fikre net bir şekilde karşı çıkmak suretiyle hulûl fikrinin her türlüüne açık bir tavır almıştır.⁵² Öyle ki Hz. İsa’nın tanrısal bir niteliğe sahip olmadığı Kur’an’da açık bir şekilde belirtilmektedir.⁵³

3. Kelam İlmi Açısından Hulûl Düşüncesinin Eleştirisi

Hulûl kavramını iki ilke üzerinden değerlendirmek bir tutum veya inanışın gerçekte ilgisinin ne olduğunu anlamaya imkân tanımaktadır. Bu kriterlerden ilki; hulûl olgusunun Allah’ın zâtî ve sıfatları açısından ontolojik sorunlardır. Diğerleri ise Allah’ın âlem ve insan ile olan ilişkisini ifade eden adetullah/sünnetullah kavramına aykırı bir durumun ortaya çıkmasıdır. Bu nedenle makalemiz içerisinde hurafe kavramını, dine sonradan sokulmuş ve dinin asıllarına zarar veren sapkın/heretik inanışlar ve pratikler anlamında kullanacağız. Çünkü dinin asıllarını oluşturan tevhid ve ona bağlı olarak anlaşılması gereken Allah-âlem ilişkisinin doğru anlaşılması kelam ilminin temel amacını ifade etmektedir.

Diğer taraftan dinin kendisi, Allah ve kutsal ile olan ilişkiler bütünü olarak ele alındığında bunun anlamlandırılması süreci ortaya çıkmaktadır. Müşrikler putları yalnızca Tanrı ile aralarında birer aracı olarak düşünmemekteydi. Ayrıca onlar taptıkları putların kutsalın birer inkarnasyonu/hierofani olduğuna inanıyorlardı. Yani bir nevi ikinci bir ilahlık teşekkül etmişti. İlkel dinlerin büyük çoğunluğunda bu sorun karşımıza çıkmaktadır. Kutsalın mücessem hale getirilme çabası insan davranışlarının ve eğilimlerinin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olabildiğince soyut bir varlık olarak düşünülen Tanrı ile iletişim ve ilişki kurma sıkıntısının bazı zihinlerde oluşturduğu bir durumdur. Bu belirme bazen kutsal diye

⁵⁰ “Gel, ya Rab İsa!” (Vahiy 22/17).

⁵¹ İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. H. İbrahim Bulut, (İstanbul: TYEKB, 2017), 1: 314.

⁵² “Andolsun, “Şüphesiz, Allah Meryem oğlu Mesih’tir.” diyenler küfre düşmüştür.” (Maide 5/17-72-73; Tevbe 9/30).

⁵³ “Allah: “Ey Meryem oğlu İsa, insanlara, beni ve annemi Allah’ı bırakarak iki İlah edinin, diye sen mi söyledin?” dediğinde: “Seni tenzih ederim, hakkım olmayan bir sözü söylemek bana yakışmaz.” (Maide 5/116).

nitelenen sözlerde, bazen zamanın kendisinde bazen de bir mekânda olabilmektedir. Kutsalı yeryüzünde gözümüzün önüne getirme ameliyesi bir bakıma teşbih ve metaforlarla kendisini anlatmaya çalışan ve bu durumda da mahlûkat ile kendi arasına net bir ayırım koyan Allah'ın bir mekân veya kişiyle özdeşleştirilmesi hali hulûl anlayışının temel özelliğidir.

Bir başka kavramsal birliktelik mezkûr ifadelerde de vurguladığımız hiyerofani ve inkarnasyon (bedenlenme/tecessüm) kavramlarının kutsalın fiziki olanın içerisinde tanımlanmasıdır. Bu kavramların anlaşılması hura-feden ne kastettiğimiz noktasında önem arz etmektedir. Zira Hz. İsa'nın tecessümü mutlak olan Allah'ın Hz. Meryem'in rahminde mücessem olarak ete-kemiğe bürünmesi olayıdır. Konu onun mucizevî doğumundan daha ziyade daha sonra peygambere yüklenen ilahlık niteliğidir. Mesela Hindistan'daki Tanrılar topluluğu, Ganj nehri veya inek, aslında bütün bunlar mutlak ve kutsal olanın aramıza gelmesi anlamında birer inkarnasyonudur. Birer hiyerofani olarak ele alındığında “Üzeyr Allah'ın oğludur” ifadesi tevhid inancını tahrif eden bir olgudur.

Örneklerine diğer dinlerde de rastlanan hulûl anlayışı İslam düşüncesinde Sebeiyye, Hattâbiyye, Beyâniyye, Nemîriyye, Mukannaiyye, Nusayriyye, Dürziyye, Nizâriyye, gibi Gâliyye mezhepleri içerisinde kendine yer bulmuştur. Bu mezhepler Allah'ın ruh ve beden açısından belli bir olgunluk seviyesine ulaşmış bazı kâmil kişilere hulûl edebileceğini düşünmek çerçevesinde belirgin bir inanç akidesi oluşturmuşlardır. İslam mezhepler tarihi kaynaklarında bu fırkalara ve bunların düştüğü hatalara geniş bir şekilde yer verilmiştir.⁵⁴

Bu fırkaların imamları hakkındaki söylemleri yaşadıkları coğrafyada var olan eski din ve felsefi düşüncelerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Üstün insan fikrinin tanrı-kral diyalektiği içerisinde uzun yıllar yer aldığı bu kültürel atmosfer mezhep mensuplarının kaos ve çaresizlik durumlarında bir kurtarıcıya sarılma ve ondan yardım geleceğini düşünme psikolojisi ile de beslenmiştir.⁵⁵ Böylece insanüstü niteliklerin insanlara yüklenmesi fikri

⁵⁴ Mustafa Öz, “Gâliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 334.

⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Fatih Topaloğlu, “Eski İran'daki Yarı Tanrı-Kral Anlayışının Şii İmamet İnancına Etkisi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6 (2016), 76-78.

Arâmî ve İranlı unsurlardan edinilen bilgilerle “masum imam” çerçevesinde oluşturulan karizmatik lider anlayışını oluşturmuştur.⁵⁶ Farsların krallarına kutsallık atfetmeleri anlayışı Hz. Ali ve soyuna yüklenen anlama da yansımıştır. Onlara göre insanın birinci görevi halifeye itaat olmalıdır ki bu aynı zamanda Allah’a teslimiyet demektir.⁵⁷

İlâhi özellikleri liderlerine yükleyen bu mezhepler bazen imamlarından birini Tanrıya, bazen de Tanrıyı yaratılmışlardan birine benzetme yoluna gitmişlerdir. Şehristânî (ö. 548/1153) ise bu oluşumların sahip oldukları aşırılık anlayışını, Yahudi ve Hıristiyan mezheplerinden aldıklarını aktarmıştır.⁵⁸

İmam Eş’arî (ö. 324/935-36), *Makâlât* adlı mezhepleri ele aldığı eserinde konuyu biraz daha sınırlandırmak suretiyle direkt olarak Hz. Ali hakkında aşırıya gidenleri Gâliyye başlığı altında toplamıştır. Örneğin Beyâniyye adlı fırkanın teşbihe düştüğü görüşünü aktaran Eş’arî; bunların, Allah’ın beşer suretinde olduğunu ve yüzü hariç, O’nun tamamen yok olacağını savunduklarını belirtmiştir. Cenâhiyye ise tenâsüh fikri çerçevesinde Allah’ın ruhunun önce Âdem’de olduğunu daha sonra reenkarne olarak imamlarına intikal ettiğini savunduklarını ifade eder.⁵⁹ Ayrıca bazı fırkaların Hz. Ali’nin bizzat kendisinin ilah olduğunu iddia ettiklerini açıklamış ve Hattâbiyye, Nemîriyye, Sebeiyye, Mansûriyye gibi fırkaların görüşlerini de hulûl inancının farklı tezahürleri olarak kaydetmiştir.⁶⁰

Bağdadî (ö.429/1037-38), benzer şekilde Gâliyye fırkalarını tasnif etmekle beraber İslam dışı fırkalar kaydını geçerek onlar hakkında hüküm de vermiştir. Ancak o, Mücessime ve Müşebbihe’yi İslam ümmetinden saymakla beraber bazı hükümler bakımından İslam’ın ilkelerine muhalif görüşlere sahip olduklarını belirtmiştir.⁶¹ Müşebbihe bu noktada Allah

⁵⁶ Bkz. W. Montgomery, Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, (İstanbul Birleşik Yayıncılık, 1998), 48-52.

⁵⁷ Muhammed Ebu Zehra, *İslam’da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya vdğr, (İstanbul: Şura Yayınları, trz.), 44-45.

⁵⁸ Şehristânî, *Milel ve Nibal*, 158.

⁵⁹ Ebû’l-Hasen el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin*, çev. M. Dalkılıç-Ö. Aydın, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 35-36.

⁶⁰ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin*, 39-47.

⁶¹ Abdülkadir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. R. Fiğlalı, (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 175-176.

hakkındaki düşüncelerinin bazılarında “müşahede ettiğimiz dünyanın taşıdığı ihtimalleri (mekânda yer tutma, bir hacme ve cisim olma vb.) O’na yüklemek suretiyle Allah’ın hâdislere mahal olacak şekilde nitelendirme yanlısına düşmüşlerdir. Ancak nesnelere sınırlı ve ihtiyaç sahibi olduğu göz önüne alındığında bu tip yakıştırmaların tevhid açısından ciddi sorunlara yol açtığı olduğu anlaşılacaktır.⁶²

İlahî ve beşerî tabiatların -farklı ontolojik düzlemde olmalarına rağmen- hulûl edip karışabileceğini söylemek Allah’ın insanlaştırılması ve tenasühün geçerli olduğu Orta Asya ve İran’ı da içine alan coğrafyada Tanrı-kral algısı içerisinde yer alan bütün söylemlere benzeşmektedir. Zaten Mekkelî Müşrikler de aslında putlara değil o cisimlerin içerisindeki ilahi ruha tapıklarını söylemeleri de aynı düşüncelerin bir benzerinin aktarımıdır.

İslam âlimleri tevhide aykırı bir inanış olan hulûl olgusunun kendisini İslam olarak tanımlayan bazı mezhepler ve kişiler tarafından kabul edilmesi üzerine bunların iddialarını çürütme yoluna gitmişlerdir. Onlar ortaya koydukları fikirler çerçevesinde bu akımlara cevaplar vermek suretiyle İslam akidesinin bilhassa tevhidi esaslarını savunmuşlardır. Bu itibarla Allah’ın birliği ve ortağı olmaması meselesi Mu’tezile kelamının temel esası olarak ortaya çıkmıştır. Onlar beş temel esaslarından birini teşkil eden tevhide bağlı olarak da ele alınan sıfatlar bahsine oldukça titiz yaklaşırlar. Allah’ın zatında, çokluğu veya ortaklığı çağrıştıracak (taaddüd-i kudemâ) her türlü vasıflandırmadan imtina ederler. Onlara göre Allah’a layık olan sıfatlar ise O’nun masivadan farkını net bir şekilde ortaya koymalıdır. Allah’ın dengi yoktur. O bütün ortaklıklardan münezzehtir.⁶³

Ebü Hanîfe (ö.150/767) tevhidin anlamını açıklarken “bir şeyin bir tek olduğuna hükmetmek” yanında terim olarak da “Allah’ın zatını zihni ve tahayyülî tasavvurlardan soyutlamak ve O’nun zatı ve sıfatları açısından ortağının olmaması” şeklinde tanımlamıştır.⁶⁴ Matürîdî (ö.333/911) ise *Kitabü’t-Tevhîd* adlı eserinde Allah’ın hem zâtî hem de vahdaniyeti aç-

⁶² Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, , *Kitabü’t-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 37.

⁶³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerbu’l usûli’l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: TYEKB, 2013), 210.

⁶⁴ Bk. Ebü Hanife, *Fıkhul-ekber*, çev. Abdülvehhab Öztürk, (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2018), 19.

sından tek olduğunun altını çizmiştir. Eş'arî'nin, yaşadığı çağda Tanrı'nın birliği ve sıfatları yoğun bir şekilde tartışılmaktaydı. O bir taraftan düalist oluşumlara karşı âlemin tek bir yaratıcısı olduğunu, fillerinde ve sıfatlarında ortak kabul etmediğini ispata çalışırken diğer taraftan bizzat İslam düşüncesi içerisinde ortaya çıkmış Gulat-ı Şîa ve gnostik mezhepler ile Tanrı'ya beşerî özellikler yükleyen Müşebbihe ve Mücessime gibi fırkalarla da mücadele etmiştir. O, sıfatları Allah'ın zatı açısından bir gerçeklik olarak izah ederken yaratılanlar ile Allah arasına da her yönden bir ayırım koymuştur. Ona göre bazı sıfatların Allah'tan mutlak surette nefyi gerekmektedir. Özellikle mahlûkata ve sonradan olan hiçbir şeye benzememesi tevhidin bir gereğidir. Meseleyi İhlas Suresi'nin ayetleri açısından da ele alan Eş'arî bu açıdan her bir nassın da gerçeklikle ilgisini de örneklendirmiş olmaktadır.⁶⁵

Gazzâlî (ö.505/1111) *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı ünlü eserinde filozofların görüşlerini çürütme meyanında ele aldığı yedinci meselede zorunlu varlığın varlık oluş açısından başkasına değil kendine özgü oluşunu belirtmekte ve hiçbir varlığın mahiyet ve zat açısından buna ortak olamayacağını ifade etmektedir.⁶⁶ Nesefî (ö.508/1115), Allah'ın birliğinin yalnızca nicelik/sayısal anlamda değil nitelik/keyfiyet anlamında da bir "eşsizlik" içerdiğini ifade etmiştir.⁶⁷ Sâbü'nî (ö. 580/1184), Ehl-i Hakk'ın Allah'ın birliği ve O'nun ortağı olmadığı konusunda hem fikir olduklarını aktarmak suretiyle Seneviyye, Mecûsiyye, Tabiatçılar ve Eflâkiyye'ye muhalefet etmiştir.⁶⁸ Böylece anlaşılmaktadır ki kelim âlimleri hulûl başta olmak üzere Allah'ın tanrılık

⁶⁵ Eş'arî, *el-Lüma*, çev. K. A. Mavil- H. Y. Mavil, (İstanbul: İz yayıncılık, 2017), 43-44; Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhid*, 46-47; Selim Özarlan, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 23-24; H. Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 227-229.

⁶⁶ Ebû Hamid Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, çev. M. Kaya-H. Sarıoğlu, (İstanbul: Klasik, 2005), 111-112.

⁶⁷ Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Babrül-kelam*, çev. Ramazan Biçer, (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), 35.

⁶⁸ Sâbü'nî, Seneviyye ve Mecûsiyye Yaratıcının iki olduğunu söylemelerini, Hristiyanların ise teslis akidesini savunmalarını, Eflâkiyye'nin gök cisimlerine Tanrısallık yüklemelerini şirk olarak nitelendirmektedir. Nüreddin es-Sâbü'nî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara: DİB yayınları, 2000), 64-65.

vasfına ortaklığı, tevhid ilmi gereği net bir şekilde reddetmekte ve bu tip yaklaşımların dinin asıllarının tahrifi demek olduğunu belirtmektedirler.

Cüveynî (ö.478/1085) hulûl konusuna Hristiyanların *ekânîm* fikirlerini eleştirmek suretiyle değinmiştir. Burada daha ziyade Allah'ın cevher olmasının imkânsızlığından yola çıkarak bazı deliller öne sürmüştür. Zira kelam âlimlerine göre cevher yer kaplayan şeydir. Bu açıdan Hristiyanların fikirleri Allah'ın cevher olmasını gerektirmektedir ki bu Allah için doğru olmaz. Allah onların söylediklerinden münezzehtir.⁶⁹ Benzer şekilde, *Kelâm Metafizîği* adı ile Türkçe'ye çevrilen eserinde Kâdî Beyzâvî (ö.685/1286), bu konuya müstakil bir başlık açmak suretiyle hulûl ve ittihâdî birtakım akli delillerle çürütme yoluna gitmiştir. Ona göre eğer Yüce Allah başkasıyla birleşecek (ittihad) edecek olursa, bu ikisini tek bir varlık olarak tasvir etmek doğru değildir. Zira bunlar bir değil iki varlıktır. Birleşmeleri durumlarını değiştirmez. Aksine ittihad etmemiş, buna karşın ya ikisi de yok olmuş ortaya farklı (üçüncü) bir varlık ortaya çıkmış olur ya da ikisinden biri ortadan kalkar, ama diğeri varlığını sürdürür. Diğer bir durum ise hulûl halidir. Hulûl kavramını Beyzâvî “makul olan bir mevcudun, tabi olma veya bağlanma yöntemi ile başka bir varlıkla kaim olmasıdır” şeklinde izah etmektedir. “Ancak Hristiyanların ve gulat/sapkın sûfi düşünceye sapmış olanlardan bir kısmının ortaya koyduğu bu iddialar Allah hakkında imkânsızdır.”⁷⁰ şeklinde bir açıklama da yapmıştır.

Ayrıca diğer İslam âlimleri de hulûl, teşbih veya ittihadı Allah'ı selbî sıfatlarla vasıflamak suretiyle de reddetmişlerdir. Allah'ın, mümkün varlıklara yani herhangi bir nesneye veya kişiye hulûl etmesi düşünülemez. Zira Allah herhangi bir mahalde bulunmayan ve kendi zatı ile kaim olan bir varlıktır. Yer kaplamayan bir varlık olan Allah'ın arazlara da mahal olması O'nun ulûhiyetine aykırıdır. “iki şeyin tek bir şeye dönüşmesi” şeklinde tarif edilen ittihad kavramı da Allah için düşünülmesi imkânsız olan şeylerdendir.⁷¹

⁶⁹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, çev. A. Bülent Baloğlu vdğr., (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 56-57.

⁷⁰ Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'ul-envâr min metâli'i'l-enzar (Kelâm Metafizîği)*, çev. İ. Çelebi- M. Çınar, (İstanbul: YEKBY., 2014), 172-174.

⁷¹ Nasîrüddin et-Tûsî, *Tecridül-akâid*, thk. A. H. Süleyman, (İskenderiye: Dâru'l-Marifeti Camiati, 1993), 118-119; Agil Şirinov, *Nâsirüddin Tûsî'de Varlık ve Ulûhiyyet*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 173-174.

Aynı şekilde hulûl fikrine karşı çıkan Semerkandî (ö.722/1322) Allah'ın başkasıyla birleşmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Bunu mantık ilminde iki şeyin, bir olmasının imkânsız olmasından yola çıkarak ispatlamaya çalışmış ve bu birleşmelerin vâcib ve mümkün varlık ayrımını ortadan kaldıracak bir çıkmaza yol açacağını vurgulamıştır.⁷² Teftâzânî (ö.792/1390) de selbî sıfatlar başlığı altında incelediği meseleyi Allah'ın herhangi bir mekâna hulûl etmesinin mümkün olmadığına dair getirdiği akli delillerle ispat etmeye çalışır.⁷³

Cürcânî (ö.816/1413) de muharref bir anlayış olan hulûlü daha detaylı istidlallerde bulunmak kaydıyla eleştirmiştir. O, zorunlu varlık olarak nitelendirdiği Yüce Allah'ın başkasıyla birleşmesinin mümkün olmadığını “iki şey arasında mutlak bir ittihad/birleşme'nin imkânsız olması” ilkesinden hareketle ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıca hulûl'ün bağımlılık sonucu meydana gelmesinin zâtî zorunluluğa aykırı olması nedeniyle mümkün olmadığını belirtmiştir. Hulûlün, dışarıdan bir etkiyi (muhtaçlık) içermesi zorunlu varlık için hem aklen hem de naklen muhaldir. Zira zorunlu varlık zatıyla her şeyden müstağnidir. Mezkûr ifadelerde geçtiği üzere Allah'ın herhangi bir mahale muhtaç olmaması (yer kaplamaması yani zaman ve mekânın dışında olması) durumu selbî sıfatlardandır ki Cürcânî bu noktaya dikkat çekmiştir.⁷⁴ Zira ona göre mahalde olma; bölünmeyi, bileşikliği ve parçalara muhtaç olmayı gerektiren cisimsel niteliklerdendir.⁷⁵

Cürcânî eserinin devamında Allah'ın zatının başkasına yerleşmediği gibi sıfatlarının da başkasına yerleşmesinin söz konusu olmadığını belirtmiştir. İntikalin yalnızca zatlara mahsus bir durum olduğunu ortaya koymuş ve yalnızca cisimlerin intikal edebileceğini de ifade etmiştir. Bu anlayışa aykırı oluşumları 3 gruba ayırmıştır: 1. Hıristiyanlar: Onlar, Allah'ın zatının Mesih'le birleştiğinin ve O'nun zatının İsa'ya yerleştiğini iddia etmişlerdir. Bu intikal ya nefsen ya da bedenen olmuştur demektedirler. 2. Şiî grup-

⁷² Şemsüddin es-Semerkandî, *es-Sabâif*, thk. Ahmet Abdurrahman Şerif, (Riyad y.y., ts.), 366-367; *el-Me'ârif*, Süleymaniye Kütüphanesi Lâleli, nr. 2432/5, 103b; *İlmü'l-âfâk ve'l-enfûs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 2432/3, 54b.

⁷³ Sa'düddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-akâ'id*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul, Dergâh Yayınları, 1999), 150-151.

⁷⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: TYEKB, 2015), III/52-54.

⁷⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 54.

lardan Nusayriler (Nusayr b. Nemirî taraftarları) ve İshakilerdir⁷⁶. Bunlar ruhânî olanın cisimsel olanla birleşebileceğini savunmaktadırlar. Bu nedenle Allah'ın bazı kâmillerin suretinde zuhur etmesinde bir mantıksızlık görmezler. 3. Mutasavvıfların bazılarıdır. Onların sözleri hulûl ve ittihâd arasında gidip gelmektedir. Tavırları, velilere yükledikleri harikulade özellikler açısından Hıristiyanlar hakkında söylenenlerin aynısıdır.⁷⁷

Kavramsal ve tarihi perspektifini örneklerle ortaya koyduğumuz hulûl anlayışının İslam kelamı açısından Allah'ın zatına aykırı bir durum oluşturduğu için eleştirildiğini ve kabul edilmediğini söylemeliyiz. Kelamın gayesi İslam akaidini bu tür düşüncelere karşı korumak olduğundan tevhid inancına zarar verecek her türlü fikrin bertaraf edilmesi söz konusudur. 2 ana esas üzerinden değerlendirilmeye ihtiyaç duyan bu heretik fikrin öncelikle Allah'ın zâtı ile ilgili temel akidelere aykırı olduğunu belirtmeliyiz. Bu nedenle Mu'tezile âlimleri zât-sıfat ilişkisi konusunda oldukça tavizsiz davranmışlardır. Zira onlara göre Allah'ın zâtı dışında kabul edilecek her türlü ezeli mefhum bu Allah'a ait sıfat da olsa O'nun birliğine aykırıdır. Her ne kadar Ehl-i sünnet kelamcıları zât-sıfat ilişkisi konusunda farklı düşünceler de son tahlilde onların da temel amaçları Allah'ın varlığına ve birliğine herhangi bir beşerî olgunun karıştırılmaması endişesidir. Bu nedenle tarih boyunca Allah'ın ne olmadığının ortaya konulmasına gayret edilmiştir. Selbî sıfatlar bağlamında ele alınan bu yaklaşım hulûl fikrini de çürütmüş ve Allah'ın her türlü noksanlıktan münezzehe olduğu ortaya konulmuştur. Diğer taraftan subutî sıfatlar konusunda insanın Allah'a ait bazı niteliklerle bezenmiş olması onun ilahlığına veya ilahın onun bedenine girmesi demek değildir. Zira bunlar sınırlı ve mukayyed bir özelliğe sahip fâni özelliklerdir. Bu sıfatların herhangi birinin Allah ile ittihadı veya tecessüdü içermediği de açıktır.

Kelami açıdan diğer bir problem ise sünnetullah olgusunun, hulûl anlayışı ile ihlal edildiği düşüncesine dayanmaktadır. Sünnetullah, Allah'ın

⁷⁶ İshakiler (İshakiyye), Nusayriler gibi imamları hakkında aşırı fikirlere sahip olan ve Ebû Ya'kûb İshak b. Muhammed el-Ahmer'e nisbet edilen Şii gruplardan biridir. Bkz. Şehristâni, *Milel ve Nihal*, 170; İlyas Üzümlü, "Nusayrilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 271.

⁷⁷ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 54-56.

âlem ve insan ile ilişkisini belirleyen temel kavramlardan biridir. Allah'ın bu kavrama dayanarak yaratış ve eylem bağlamında keyfi davranmadığını ortaya koyan sünnetullah bir bakıma Allah için de geçerli olan –kendi isteğiyle– bir yasalılık durumudur.⁷⁸ Bu itibarla bunun ihlali mümkün değildir.⁷⁹ Hulûl anlayışında ise ciddi bir keyfîlik mevcuttur. Tanrı'nın ne hikmetle olduğu anlaşılması mümkün olmayan bir şekilde herhangi bir nesneye girmesi hem ontolojik olarak mümkün değildir hem de sünnetullahın ihlali açısından Allah hakkında muhaldir.

Sonuç

Kelam ilminin temel amacı uluhiyet çerçevesinde ortaya çıkabilecek her türlü spekülasyon ve saldırıya İslam kanunu üzerinden cevaplar vermektir. Bu hedef üzerinden yapılan değerlendirmeler sistematik bir inanç esaslı analizi yapmaya olanak sağlamıştır. Bu açıdan hulûl anlayışının kelami bir değerlendirme ile ele alınması oldukça isabetli olsa gerektir. Zira hulûl fikri, Yahudilik, Hristiyanlık, İran ve Hint dinleri vb. içerisinde ciddi bir biçimde yer etmiş; tevhide zıt ve muharref bir cereyan olarak İslam içerisine sirayet ederek kendisini birtakım mezhepler içerisinde göstermektedir. Özellikle Şii Gulat fırkaları içerisinde örneklerine şahit olduğumuz bu anlayış kendisine ulûhiyet olgusu çerçevesinde yer bulmuştur. Ayrıca imamet ile ilgili fikirlerin üstün insan anlayışına bağlı olarak şekillendirildiği ve bunun da yaratılışa aykırı bazı nitelendirmeleri insanlara yükleme yanlına yol açtığı tespit edilmiştir.

Selbî ve subuti sıfatlar çerçevesinde ve Allah'ın birliği de göz önüne alındığında hulûl tarzı anlayışlar, ihtiva ettikleri anlama ve ortaya çıkardıkları tutuma binaen hurafe olarak kabul edilmelidir. Zira Allah'ın zatının herhangi bir yaratılmışa mahal olamayacağı açık bir biçimde anlaşılmıştır. Öyle ki bu durumun ortaya çıkardığı önemli sorun da Yaratıcı ve yaratılmış arasındaki ontolojik farkın ihlal edilmesi yani bir bakıma tahrif

⁷⁸ Bk. Yusuf Okşar, "Gazâlî'nin Nedensellik ve Âdetullah Düşüncesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/16 (2016), s. 277-303.

⁷⁹ "(Bu,) önceden yaşamış olanlar hakkında Allah'ın sünnetidir/yasasıdır. Sen, Sünnetullah'ta hiçbir değişiklik bulamazsın." (Ahzâb 33/62). Ayrıca bk. Âl-i İmran 3/137; Fâtır 35/43; İsrâ 17/77; Mü'min 40/85; Fetih 48/23).

edilmesidir. Bu tarz anlayışlar her ne kadar Allah-âlem ilişkisini anlamlandırmaya yönelik samimi çabalar gibi görünse de bunların sanıldığı kadar masum olmadığı da çalışma neticesinde ortaya konulmuştur. Bu noktada Yahudilik, Hristiyanlık ve Hint dinleri içerisinde ciddi bir biçimde yer etmiş olduğu ve bunların etkilerinin de İslami kimlikli bazı mezhepleri de etkilediği açıktır.

Din sağlıklı bir inanç ve itikat yapısını oluşturma gayreti içerisinde. Kendi yapısına uygun olmayan her türlü inancı ve davranışı ayıklamaya çalışır. Bu noktada ilahi kitaplar ve peygamberler; dünyevî, mantıksız ve bâtıl olanın dine sirayet etmesini engelleme noktasında büyük emekler sarf etmişlerdir. Özellikle İslam dininde akla ve düşünmeye büyük önem verilmiş bu minvalde dinî sahada akla ve mantığa sığmayacak ve gerçeklikle de pek ilgisi olmayan tevhide aykırı fikirlerin bertaraf edilmesi emredilmiştir. Bu noktada dinin mensuplarının rivayet kültürü çerçevesinde kendilerine gelen her türlü bilgiyi ayetlerle, hadislerle ve bilimsel gerçekliklerle kontrol etmeleri ve körü körüne inanmamaları gerekmektedir.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. “İsa'nın “Maşiah” a Dönüşümü: Mesihî Yahudilikte Mesihlik Fenomeni”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 242-270.
- Adıbelli, Ramazan. “Ve Yahudiler, “İsa Mesih, Allah'ın Oğludur” Dediler: Modern Bir Senkretik Fenomen Olarak Mesihî Yahudilik”. *bilimname*, 29/2 (2015), 9-32.
- Aydın, Ali. *İnsanlık Tarihinde Şirk-I*. İstanbul: Ortak Akıl Yayınları, 2019.
- Ay, Resul. “Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri”. *Bilig* 72 (2015), 1-24.
- Bağdadî, Abdülkadir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Çev. E. R. Fıglalı. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Bayat, Fuzuli. *Mitolojiye Giriş*. Çorum: KaraM Yayıncılık, 2005.
- Behiy, Muhammed. *İslam Düşüncesinin İlahî Yönü*. Çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınevi, 1992.
- Beyzâvî, Kâdi. *Tavâli'ü'l-envâr min metâli'î'l-enzar (Kelâm Metafizîği)*. Çev. İ. Çelebi- M. Çınar. İstanbul: YEKBY., 2014.

- Champdor, Albert. *Eski Mısır'ın Ölüler Kitabı*. Çev. Suat Tahsuğ. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1984.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-mevâkıf*. Çev. Ömer Türker. 3. cilt. İstanbul: TYEKB, 2015.
- Cüveynî. *Kitâbü'l-irşâd*. Çev. A. Bülent Baloğlu vdğr. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Çakan, İ. Lütfi. *Hurâfeler ve Bâtıl İnanışlar*. İstanbul: İfav, 2016.
- Çelebi, İlyas. "Uğursuzluk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012. 42: 51-52.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Demirci, Kürşat. "Hulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18: 340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. Çev. Hasan Karakaya vdğr. İstanbul: Şura Yayınları, trz.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Dindışı*. Çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Çev. Ali Berktaş, cilt: 2. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Erdil, Kemalettin. *Yaşayan Hurâfeler*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Erşahin, Seyfettin. "Hurafe İle Mücadelenin Niceliği ve Niteliği Üzerine". *Diyanet İlmi Dergi* 42/1 (2006), 7-20.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Mâkâlâtü'l-islâmiyyîn*. Çev. M. Dalkılıç-Ö. Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Eyyüboğlu, İ. Zeki. *Anadolu İnançları*. İstanbul: Derin Yayınları, 2007.
- Frazer, James G. *Altın Dal (Dinin ve folklorun Kökleri)*. Çev. Mehmet H. Doğan. 2 Cilt. İstanbul: Payel Yayınevi, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hamid. *Tehâfütü'l-felâsife*. Çev. M. Kaya-H. Sarıoğlu. İstanbul: Klasik, 2005.
- Güler, İlhami. "İslam'da Otorite ve Kişi Kültünün Oluşmasının Psikoanalitik ve Dinî Saikleri Üzerine", *İslam Düşünce ve Gelenğinde Kutsiyet, Velayet ve Keramet*. 301-323. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Hurâfeler ve İslam Gerçeği*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2015.

- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnançlar Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Dünya İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Gürkan, Salime Leyla. “Talmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39: 550-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hasanov, Eldar. “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4 (2014), 676-695.
- Hirianna, Mysore. *Hint Felsefesi Tarihi*. Çev. Fuad Aydın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Hitti, Philip K. *The Origins Of The Druze People and Religion*. New York: Columbia University Press 1928.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. Çev. H. İbrahim Bulut. 3 cilt. İstanbul: TYEKB, 2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Kahire ts.
- İbn Manzûr. “hrf”. *Lisânü'l-Arab*. Tah. Hey'et. 6: 1138-1140. Kahire: Daru'l-Mearif, 1119/1708.
- İsfahani, Rağîb. “bt”. *Müfredât*. Çev. A. Güneş-M. Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- İsmail İbn Sîde. “hrf”. *el-Muhkem ve'l-muhîtiu'l-a'zam*. Tah. Abdülhamid Hindevi. 5: 169-171. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'İlmiyye, ts.
- Kâdi Abdülcebbar. *Şerhu'l usûli'l-hamse*. Çev. İlyas Çelebi. İstanbul: TYEKB, 2013.
- Kurt, Hasan. “Şia'da Hulûl Anlayışının Etkileri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2011/2): 5-28.
- Lings, Martin. *Antik İnançlar Modern Hurafeler*. Çev. E. Harman- U. Uyan. İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1980.
- Mandal, Fatik Baran. “Superstitions: A Culturally Transmitted Human Behavior”. *International Journal of Psychology and Behavioral Sciences* 8/4 (2018), 65-69.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2003.
- Mavil, H. Yağlı. *İmam Eş'ari'nin Kelâm Düşüncesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 3 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1991.

- Nesefî, Ebu'l-Muin. *Babrül-kelam*. Çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Okşar, Yusuf. "Gazâlî'nin Nedensellik ve Âdetullah Düşüncesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/16 (2016), 277-303.
- Öcal, M. Oğuz. "Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları". *Millî Folklor* 16/62 (2004) 5-7.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. Ankara: TTK, (2010), 1.
- Örnek, S. Veyis. *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1971.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özarslan, Selim. *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Öztürk, Nermin. "Hinduizm'de Ganga Arti Ritüeli". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/40 (2019), 71-98.
- Renou, Louis. *Hinduizm*. Çev. Maide Selen. İstanbul: İletişim yayınları, 1993.
- Sayar, Süleyman. "Yahudi Karakteri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 307-324.
- Sâbûnî, Nüreddin. *Mâtüridiyye Akaidi*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB yayınları, 2000.
- Şehristânî, Abdilkerîm b. Ahmed. *Milel ve nihâl*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Semerkandî, Şemsüddin. *es-Sabâif*, thk. Ahmet Abdurrahman Şerif, Riyad y.y., ts.
- Semerkandî, Şemsüddin. *el-Me'ârif*. Lâleli. 2432/5: 103b. Süleymaniye Kütüphanesi
- Semerkandî, Şemsüddin. *İlmül-âfâk ve'l-enfûs*. Lâleli. nr. 2432/3: 54b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Şirinov, Agil. *Nâsirüddin Tûsî'de Varlık ve Ulûbiyyet*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Taşpınar, İsmail. "I. İznik Konsili (325) ve İslâm Kaynaklarındaki Yeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/26 (2004), 23-44.
- Teftâzânî, Sa'düddin. *Şerhu'l-akâ'id*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Tehanevî, Muhammed Ali. *Keşşâfü İstlâhâtî'l-fünûn vel'l-ulûm*. Tah. Ali Dahrouj. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

- Topaloğlu, Fatih. “Eski İnan’daki Yarı Tanrı-Kral Anlayışının Şii İmamet İnançına Etkisi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016), 72-81.
- Turan, Ahmet. “*Kitab’ül-Mecmu’u’nun Tercümesi*”. *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1996), 5-18.
- Tüsi, Nasîrüddin. *Tecridül-akâid*. Tah. A. H. Süleyman. İskenderiye: Dâru’l-Marifeti Camiati, 1993.
- Üzüm, İlyas. “Nusayrîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 270-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Varlı, Mustafa. *Bid’at Hurafe ve Bâtıl İnançlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çev. Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul Birleşik Yayıncılık, 1998.
- Yaran, Rahmi. “Bid’at”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yel, Ali Murat. “Hurafe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 381-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yılmaztürk, F. Büşra. *Mircea Eliade’nin Kutsal Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Zebidi, Muhammed Murtazâ. “hrf”, *Tacu’l-Arus*, Tah. Abdülfettah el-Hulu, 23:193-195. Kuveyt: Matbaat’u Hükümet-i Kuveyt, 1986.
- Jews for Jesus, “Statement of Faith”. Erişim: 1 Haziran 2019. <https://jewsforjesus.org/about/statement-of-faith/>
- Erişim: 1 Haziran 2019. <https://classicalchristian.org/statement-of-faith/>
- Erişim: 1 Haziran 2019 <https://kuran.diyaret.goö.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1265/30-ayet-tefsiri>
- Erişim: 9 Mayıs 2019, <https://www.bbc.com/turkce/spor-37032>